

# **DISKUSE**



## KONDENZÁTY MODÁLNÍCH KONSTRUKCÍ

Můj příspěvek navazuje na diskusní vystoupení R. Mrázka a J. Puzyninové a doplňuje referát M. Jelínka.

Ze studia větné modality nelze vyloučit ani takové prostředky, jako jsou adjektiva na *-(i)telný*, vyjadřující možnost / nemožnost nějaké činnosti nebo schopnost / neschopnost dosáhnout určitého cíle.<sup>1</sup> Uvedená adjektiva lze totiž považovat za syntaktické kondenzáty slovesných vazeb modálních, za prostředek, který rozšiřuje jejich výběrové (konkurenční) řady — jazykové proměnné. Například větu *Žil v nesnesitelných podmínkách* lze chápat jako výsledek transformace vět: *Žil v podmínkách, které se nedají snést* nebo *Žil v podmínkách, které nelze snést* nebo *Žil v podmínkách, které není možno snést...*<sup>2</sup> Jinými slovy jde o převádění dějových modálních obsahů z vedlejší věty (atributivní) do jména (adjektiva), řídicěji o zastoupení slovesných modálních vazeb jmenným (adjektivním) predikátem se sponou (např. *Na záchranu nelze myslet* → *Záchrana není myslitelná*; *Hory odtud není vidět* → *Hory nejsou odtud viditelné*).<sup>3</sup> S podobnou přeměnou se setkáváme u slovesa a jména (např. *počítat* → *počítání*) nebo u adjektiva a substantiva (např. *svědomitý* → *svědomitost*). Budeme-li souhlasit s tezí, že v češtině se projevuje tendence, aby ke každému slovesu existoval příslušný prostředek pro substanční a atributivní pojetí děje,<sup>4</sup> pak ve velmi živém tvoření adjektiv na *-(i)telný* můžeme spatřovat částečné rozšíření této tendence také na slovesné modální konstrukce, k nimž zkoumaná adjektiva tvoří kondenzáty.

Všechny prostředky uvedené konkurenční řady (modální konstrukce se *lze/nelze* + verbum, *je možno/není možno* + verbum, adjektiva na *-(i)telný* apod.) mohou realizovat zhruba tentýž komunikativní záměr, mají společnou denotační bázi. Frekvence syntaktických kondenzátů však vzrůstá při zvyšující se intelektualizaci jazyka. Proto zkoumaná adjektiva patří k typickým prostředkům spisovného jazyka. V dialektech neexistují. Pokud se zcela

<sup>1</sup> Sem patří také stará možnostní adjektiva na *-ný* jako *brodný*, *posuvný*, *neodvratný* aj. O vzájemném působení modálních adjektiv na *-telný* a na *-ný*, o jejich přehodnocování ve vývoji, vytlačování jedné druhými apod. pojednává nejnověji A. Jedlička, *K adjektivům s významem možnosti (nemožnosti) v nové spisovné češtině*, *Práce Filologiczne XVIII*, sv. 2, 1964, 199–207.

<sup>2</sup> Srov. k tomu polské ekvivalenty některých adjektiv na *-iitelnyj*: *nesnesitelný* = *nie do zniesenia*, *nenapodobitelný* = *nie do naśladowania*, *neodpustitelný* = *nie do przebaczenia* aj. nebo *nezničitelný* = *nie dający się zniszczyć*, *nepopsatelný* = *nie dający się opisać* apod.

<sup>3</sup> Příklady jsou převzaté z *Novočeského tvoření slov* (Praha 1971) VI. Šmilauera. Autor těmito příklady ilustruje zásadu, že adjektivy na *-telný* se nemají v češtině zatlačovat slovesné vazby (138).

<sup>4</sup> Viz M. Jelínek, *Funkce a vývoj syntaktických kondenzátorů v slovanských jazycích*, *Otázky slovanské syntaxe II*, Brno 1968, 395.

ojediněle vyskytnou (např. han. *Je nedotnótelné jako nevím co*), jde zřejmě o vliv spisovného jazyka nebo o nemođální význam (srov. sev. vých. řes. *nepochopitelný*, slabý, nechápavý: *Našim nepochopitelným rozumem to musíme poznat*). Spisovnému modálnímu adjektivu na *-(i)telný* odpovídají v nářečích různé nekondenzované prostředky. Např. *Na níkerej službe bylo onako, na níkerej život nebyl do snešyño* (záp. těš.) „byl nesnesitelný“; *Měl takove požadavky, že je nelza bylo spylnič* (laš.) „měl nesplnitelné požadavky“ apod.

Přihlédneme-li k vnitřní strukturaci spisovného jazyka, zjistíme, že se zkoumaných adjektiv neužívá stejně ve všech funkčních stylech. Nejčastěji se vyskytují v odborném a vědeckém funkčním stylu, kde výrazně přispívají (i se svými odvozeninami) k obohacování odborného názvosloví (srov. např. horn. *dobyvatelný* — *nedobyvatelný*; pošt. *nedodatelný*; řel. *nedodatelnost*; práv. *nařikatelný* — *nenañikatelný*; fyz. *roztážitelný* — *neroztážitelný*; práv. *stíhatelný* — *nestíhatelný*, *stíhatelnost* — *nestíhatelnost*; voj. *prostřelitelný* — *neprostrřelitelný* aj.). Ale ani v publicistickém nebo uměleckém stylu (zvláště v beletrii) nepatří zkoumaná adjektiva k prostředkům sporadickým.

V této souvislosti je třeba ještě upozornit, jak se adjektiva na *-(i)telný* jeví při zevrubném zkoumání lexikální negace.<sup>5</sup> Souhrnně lze konstatovat, že se tato adjektiva jako celek nejen velmi snadno negují, ale navíc frekvence jejich záporných podob je vysoká. To znamená, že jejich frekvence v záporu se blíží frekvenci v kladu, mnohdy ji dokonce výrazně převyšuje. Tím se zkoumaná adjektiva liší od většiny ostatních adjektiv (ale nejen adjektiv), kde frekvence kladu zpravidla značně převyšuje frekvenci záporu. Snadnost negovat adjektiva na *-(i)telný* vyplývá nepochybně z hlavní funkce adjektiv jako slovního druhu (přispívat k větší diferenciaci a bohatší rozlišovací schopnosti jazyka). Kromě toho je zřejmě také podmíněna jejich výrazným verbálním charakterem (sloveso je zcela volně negovatelné). Vysoká frekvence záporné podoby zkoumaných adjektiv souvisí rovněž s jejich modálním charakterem. Z potřeb komunikace pak vyplývá, že vyjadřujeme častěji právě nemožnost (neschopnost), protože potřebujeme častěji vyjádřit, že určité věci nelze dosáhnout, že určitou věc není možno popsat, probádat, potlačit, porovnat, překonat apod. Na pozadí toho, co možné je, zdůrazňujeme především to, co možné není.<sup>6</sup> Vyjadřujeme se tedy příznakově:

<sup>5</sup> Podrobněji viz např. můj příspěvek *Sémantika a frekvence záporných lexikálních jednotek v současné češtině*, RS XXX, sv. 1, 1969, 27–37.

<sup>6</sup> Také u spojení „modální adverbium + verbum“ (např. *lze/nelze* + verbum) je frekventovanější spojení se záporným adverbium.